

⁸ Ступарик Б. Національна школа: витoki становлення. – Івано-Франківськ, 1992.

⁹ Грабовецький Б. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ., 1992. – Т. 1-5.

¹⁰ Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998.

¹¹ Добржанський О. Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002.

¹² Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). – Чернівці, 2005.

¹³ Чернівці: історія і сучасність. Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто. – Чернівці, 2009.

¹⁴ Добржанський О. Історико-краєзнавчі дослідження на Буковині в ХХ – на початку ХХІ ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 39-44.

Summary

*Kuzina Borys
(Khmel'nyts'kyi)*

Role of the Classes with Local History, Economy and Culture Elements in Solving of the Problem of Growing Level of Program Material Mastering in History of Ukraine Learning Process

The article highlights the issues of organization and leading of historic and local history, economy and culture research in different Ukraine regions, peculiarity and forms of such work.

Key words: local history, economy and culture, methodological base, lectures, classes, information, methodology, material, lecturing, Podolia, Bukovina.

УДК: 94(411.16)(4777.431.44)

*Любим Орловський
(Кам'янець-Подільський)*

ЄВРЕЙСЬКА ОБЩИНА ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАРУБІЖНИХ І УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У статті дається аналіз праць істориків з проблем життєдіяльності єврейської общини Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Ключові слова: Поділля, єврейська община, етнос, «смуга осілості», торгівля, релігія.

Упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХІ ст. в Україні та за рубежем нагромаджено великий доробок наукових видань і публікацій, які досліджують й популяризують різні сторони життя і укладу, діяльності єврейської національної меншини на території Російської імперії в середині ХІХ – у перші десятиріччя ХХ ст., в тому числі й у Подільському регіоні. Всю історіографію проблеми

можна умовно поділити на чотири основні періоди: 1) дослідження науковців у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.; 2) єврейська громада регіону у виданнях 20-30-х років ХХ ст.; 3) історіографія проблеми 50-х – 80-х років ХХ ст.; 4) дослідження єврейської общини визначеного часу на сучасному етапі (90-і роки ХХ ст. – 2008 р.).

Науковий інтерес до історії заселення євреями України, в тому числі Поділля, етапів їх життя і діяльності започаткувався й розвинувся у кінці ХVІІ – першій половині ХІХ ст. Проте становлення й утвердження історіографії проблеми відбулося у 60-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Сприяло цьому процесу утворення у Петербурзі та Москві відповідних російських наукових шкіл, які прагнули викласти історію єврейської меншини, у першу чергу в так званій зоні єврейської осілості кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., до якої входило Поділля в складі губерній Південно-Західного краю (Правобережної України). Зусиллями російських науковців були створені узагальнюючі праці: «Історія євреїв в Росії» (1914) ¹, «Єврейське населення і землеволодіння в південно-західних губерніях Європейської Росії в смузі єврейської осілості» (1884) ² та ін. Зрозуміло, що в цих виданнях викладено лише довідковий матеріал про життя євреїв на Поділлі у ХІХ ст.

Водночас певні спроби аналізу укладу життя єврейських общин у регіонах України проглядаються в капітальних працях російських єврезнавців, зокрема у книгах І.Оршанського «Євреї в Росії. Нариси і дослідження» (1872) ³, С.Гессена «Євреї в Росії» (1906) ⁴, І.Галанта «Межа єврейської осілості» (1915) ⁵, І.Берліна «Історичні долі євреїв в Росії» (1918) ⁶ й інші.

З-поміж цих авторів вагоме місце в дослідженні історії єврейської національної меншини посів С.Дубнов (1860-1941 рр.). До нього єврейська історіографія висвітлювала, насамперед, історію культури свого етносу, його національного духу, релігії. С.Дубнов одним із перших вивчав соціально-економічне життя єврейських общин на фоні його культури та релігії. Результатом його досліджень став тритомник «Новітня історія єврейського народу від французької революції до наших днів» (перевиданий у 2002 р.) ⁷, який здійснив переворот в історіографії означеної проблеми. В цей час з'являються праці історика Демидова Сан-Донато, в яких була зроблена спроба аналізу політики російського самодержавства щодо єврейства Росії, а також з'ясована його економічна та суспільна діяльність ⁸. Загалом офіційна російська історіографія підтримувала і обґрунтовувала дискримінаційну політику царату щодо євреїв на території Росії та України.

Не стояла осторонь від дослідження та вивчення життя єврейського населення українська історична та етнографічна наука другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, проблеми заселення і

розміщення євреїв, їх уклад, стосунки з українським населенням у Правобережній Україні, в тому числі на Поділлі, привернула увагу діячів українського національного відродження М. Драгоманова, І. Житецького, П. Чубинського, М. Кордуби та інших.

Значний вклад у зібрання народознавчих матеріалів, їх систематизацію та історичне осмислення внесла відома етнографічно-статистична експедиція у т.зв. «Западно-Русский» (фактично український) край, проведена 1869-1870 рр. під керівництвом П. Чубинського. Це дало змогу узагальнити соціально-економічний і культурний розвиток єврейської громади, зокрема на території Поділля, і викласти його в заключному сьомому томі «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції⁹. Ця збірка етнографічних матеріалів про євреїв, що мешкали в Україні, зберігає свою актуальність і в ХХІ ст.

Під впливом наслідків роботи експедиції П. Чубинського проблемам історії і дослідження різних аспектів життя євреїв в Україні присвятили свої праці М. Драгоманов «Євреї і поляки в Південно-Західній Росії» (1875)¹⁰, І. Житецький «Зміна народностей в Південній Росії» (1883)¹¹, О. Єфименко «Нариси історії Правобережної України» (1895)¹², «Історія українського народу»¹³ та інші. Ці автори прагнули з демократичних позицій і водночас критично розглянути життя і діяльність євреїв, їх міжнаціональні стосунки, взаємини з українським народом.

Єврейське питання займало чільне місце в роботі Подільського епархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920 рр.) та у творчості його дійсних членів науковців і краєзнавців. Підґрунтям їх досліджень єврейської общини регіону стало видання в 1849 р. у Санкт-Петербурзі тому військово-статистичного огляду Подільської губернії¹⁴.

З таких же тодішніх офіційних позицій стосовно євреїв була написана колективом авторів (М. Петров, М. Городецький та ін.) згідно з проектом видавця П. Батюшкова відома книга «Поділля: Історичний опис» (1891)¹⁵.

Перебуваючи під ідеологічним впливом вищезазначених видань, місцеві науковці і краєзнавці створили низку ґрунтовних досліджень з історії єврейської общини Поділля, оприлюднили в них конкретні матеріали життя і побуту євреїв і ввели їх в науковий обіг. Так, знаний краєзнавець і статистик В. К. Гульдман на рубежі 80-90 рр. ХІХ ст. видав фундаментальні праці: «Рух населення Подільської губернії (1872-1886)» (1888)¹⁶, «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» (1889)¹⁷, «Населені місця Подільської губернії» (1893)¹⁸, в яких уперше автор подає довідкову інформацію про всі населені пункти Поділля, вказує на розселення євреїв, господарські заняття. Більш

детально про формування єврейської общини на Поділлі на прикладі історії губернського міста Кам'янець-Подільського розглянув відомий історик Ю. Сіцинський. У своїй книзі «Місто Кам'янець-Подільський» (1895)¹⁹ автор проаналізував за матеріалами значної джерельної бази етапи життя і діяльності місцевої єврейської общини та її взаємини з українцями, поляками і вірменами, що мешкали у місті, а в капітальному виданні «Парафії і церкви Подільської єпархії» (1901)²⁰ конкретизував розселення євреїв по повітах і населених місцях губернії, зазначив пам'ятки єврейської історії та культури.

Вивченням історії й культури Поділля, її міжнаціональних відносин, єврейської громади займався на початку ХХ ст. польсько-український історик і етнограф О. Прусевич. У своїй головній праці польською мовою «Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис» (1915)²¹ він подав статистичні відомості про чисельність євреїв станом на 1913 р., розглянув їх майнове розшарування, роль в економіці міста. О. Прусевич також присвятив цій темі спеціальні розвідки «Євреї землероби-кустарі Подільської губернії: Економічний нарис» (1913)²², «Нариси місцевого самоврядування» (1915)²³ та інші.

У 70-ті рр. ХІХ – на початку ХХ ст. на Поділлі виходило чимало інших наукових досліджень, які фрагментарно стосувалися різних проблем життя і діяльності єврейського населення в сільському господарстві, промисловості і торгівлі регіону. Їх авторами виступили Й. Ролле²⁴, М. Сімашкевич²⁵, Н. Єрємін²⁶, Ю. Александрович²⁷ й інші.

Таким чином, упродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. зусиллям зарубіжних, українських і місцевих подільських науковців та краєзнавців були закладені підвалини вивчення життя і діяльності єврейської общини досліджуваного періоду. Проте, захищаючи офіційну точку зору тодішньої історіографії, дискримінаційну політику щодо євреїв російського самодержавства, автори і упорядники не спромоглися в своїх працях належно відтворити весь уклад єврейського населення, його місця і ролі в житті українського народу.

В роки Першої світової війни, Української революції і громадянської війни інтерес учених до вивчення єврейського питання значно знизився. Проте 1920-ті роки стали своєрідною «відлигою» у міжнаціональних відносинах у радянській Україні, пов'язаною з тимчасовою ліберальною політикою більшовицької влади до життя етнічних меншин. Це сприяло пробудженню інтересу до вивчення єврейської історії, виникненню спеціальних дослідних комісій з єврейського питання у складі Постійної комісії з вивчення етнічного складу населення Росії і суміжних країн (1921-1925), при Раді національних меншин при народному комісаріаті освіти України (з 1924 р.), Всеукраїнському комітеті краєзнавства (з 1925 р.), Етнографічній комі-

сії ВУАН, в якій у 1929 р. було засновано Кабінет виучування національних меншин та ін. Зокрема, Єврейську історико-археографічну комісію Етнографічного відділу очолили А. Кримський та І. Галант. У 1928-1929 рр. ця комісія видала двотомний збірник праць, присвячений історії українського єврейства, в якому певна увага приділялася й дослідженню життя єврейського населення Поділля у XIX – на початку XX ст.²⁸. З-поміж статей і матеріалів цих видань привертає увагу вагомий зміст публікація В.Рибинського «Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в першій половині XIX ст.»²⁹. Ще до створення вищезгаданої наукової комісії дослідник І.В. Галант цікавився історією розселення єврейського етносу на теренах Російської імперії³⁰. Перебуваючи в комісії, І.Галант опублікував ряд наукових праць, які торкалися різних аспектів життя євреїв, зокрема історії ремісничої праці євреїв України³¹. Водночас цікаві відомості з життя та діяльності єврейських общин Правобережної України містять видані російською мовою у Москві два випуски збірника «Єврейське населення СРСР: Матеріали і дослідження» (1927; 1928)³².

У 20-ті – на початку 30-х років А.Глинським³³, А.Хоменком³⁴, Й.Вейцблїтом³⁵ й іншими були видані книги про національний склад України за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р., в яких окремі розділи присвячені статистиці розселення євреїв по регіонах країни, з викладом короткої історичної довідки з історії перебування на українській землі, з демографічним аналізом та визначенням участі в економічному житті суспільства. Особливої уваги вартує дослідження М.Кіппера «Єврейське містечко України» (1929)³⁶, в якому обґрунтовуються початки формування компактного проживання євреїв у Правобережній Україні в XIX ст.

Продовжували досліджувати історію єврейської общини на Поділлі місцеві вчені і краєзнавці. Зокрема, багато цікавого матеріалу про етнічний склад населення Поділля і соціально-економічне життя в його складі євреїв вміщено в посібнику «Поділля: географічно-історичний нарис» (1919) краєзнавця Н.Я.Григор'єва-Нашого³⁷. Чималий внесок у дослідження національних меншин на Поділлі в історичному розрізі зробив у 20-ті роки ректор Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти, професор В.Герінович. В його творчій спадщині, яка поповнила джерельну базу з географії та історії регіонів України, у тому числі Поділля, до цього часу зберігає актуальність його праця «Кам'яничина. Ч.2. Населення, його економічна діяльність» (1927)³⁸, в якій ґрунтовно висвітлено особливості укладу і діяльності місцевої єврейської общини.

Для розуміння ролі євреїв Поділля й інших регіонів в економічному і суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст. мають узагальню-

ючі праці з історії України вчених М.Слабченка³⁹, К.Воблого⁴⁰, подолян С.Городецького⁴¹, Ю.Сіцінського⁴² та інших.

На привеликий жаль, подальші дослідження і вивчення минулого Подільського краю були перервані з початку 30-х рр. XX ст. у зв'язку з масовими політичними репресіями, які, насамперед, торкнулися наукової інтелігенції України і краю, котра намагалася без ідеологічних штампів відтворити об'єктивні сторінки нашої минулої історії.

Період відновлення і подальшої роботи істориків і краєзнавців з проблем історії євреїв в Україні припадає на 50–80-ті рр. XX ст. У цей час з'являється низка фундаментальних досліджень, присвячених розкладу кріпосницької системи та соціально-економічного розвитку населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст. В першу чергу до таких праць слід віднести монографії І.Гуржїя⁴³, М.Лещенка⁴⁴, А.Барабоя⁴⁵, Б.Кругляка⁴⁶, 8-томну у 10 книгах «Історію УРСР»⁴⁷ та інші такого типу видання, в яких висвітлюються кардинальні питання соціально-економічного розвитку та утвердження капіталістичних відносин в економічному житті України, в тому числі Подільської губернії досліджуваного періоду, розглядаються етнічний склад населення та міжнаціональні стосунки, звертається увага на активну участь євреїв у господарській діяльності, торгівлі, у розвитку ринкових відносин. Ідейно-теоретичними засадами для дослідження радянськими науковцями історії національних меншин слугувала праця московського вченого Ю.Бромля «Етнонаціональні процеси: теорія, історія, сучасність» (1987)⁴⁸.

На 60-70-ті роки XX ст. припадає цілий ряд наукових праць з дослідження етносоціальних демографічних процесів у різних регіонах України, зокрема на Поділлі. Прикладом можуть слугувати видання В.Наулка «Етнічний склад населення України» (1965)⁴⁹, «Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні» (1975)⁵⁰ й ін. Проблематиці розміщення єврейського населення в регіонах України, їх господарської і культурної діяльності присвятили праці В.Кабузан⁵¹, С.Троїцький⁵², А.Перковський⁵³ та ін.

Чимало окремих фактів з життя та діяльності єврейської громади Поділля XIX – початку XX ст. містяться в нарисах про населені пункти у томах «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» (1972)⁵⁴ та «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1971)⁵⁵. Певним зрушенням до зацікавленості в дослідженні історії євреїв та інших національних меншин у даному регіоні стало проведення і видання наукового збірника матеріалів першої Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля», що відбулася у вересні 1986 р. в м.Кам'янець-Подільському⁵⁶. Тут вміщені статті з проблем етнічної історії регіону відомих вчених О.Косміної⁵⁷, Ф.П.Шевченка⁵⁸ й ін.

Варто зауважити, що в 50-80-ті рр. XX ст. так і не було створено в Україні узагальнюючих праць з історії єврейства XIX-XX ст. У тих же виданнях і публікаціях, в яких звертається увага на окремі аспекти життя і діяльності єврейських общин в Україні і, зокрема на Поділлі, матеріал викладається за ідеологізовано, з позицій радянського інтернаціоналізму й при цьому однобоко, рафіновано, випускаючи з поля зору дискримінаційну політику російського самодержавства й періоду СРСР стосовно національних меншин, в тому числі євреїв.

Початок 90-х років ознаменувався важливими історичними подіями в житті українського народу, який став на шлях розбудови незалежної держави. Внаслідок цього з'явилися сприятливі умови для подальшого дослідження історії національних меншин, які населяли Україну, зокрема територію Поділля. Важливим досягненням у 1990-ті роки стало видання низки різних енциклопедичних видань та довідників про національні меншини, в яких із сучасних методологічних засад української історичної науки подано тлумачення термінів і понять (нація, народ, етнос тощо), історичні довідки та статистику, демографію про кожну з них й інші матеріали розраховані на загал читачів. Найбільш докладно висвітлюються різні аспекти життя єврейського етносу з давнини і до сьогодення в створеній у 1990-ті роки в Російській Федерації 16-томній «Єврейській енциклопедії, Зводі відомостей про єврейство і його культуру в минулому і сучасному»⁵⁹, в якій 12-й том присвячено історії євреїв Поділля у XIX ст. До речі, варто визнати, що суттєву роль у справі розкриття та дослідження історії єврейського етносу відіграють праці російських дослідників з петербурзької наукової школи. Мова йде про книги «Історія євреїв в Україні і Білорусії»⁶⁰, «Євреї в Росії: XIX століття»⁶¹, М.Крутикова «Єврейські свята й частування»⁶², у статті С.Сивака, в якій зібрано значний матеріал про компактні місця проживання євреїв на Поділлі, чимало місця відводиться їх виробничій діяльності, висвітлюється майнове становище, дотримання ними різних традиційних релігійних обрядів і звичаїв, а також з'ясовуються їх соціально-побутові стосунки з іншими соціальними групами населення краю, особлива увага акцентується на їх взаєминах з корінним населенням, зокрема українцями⁶³.

Вивченням історії євреїв активно займається Санкт-Петербурзький державний єврейський університет, філія якого є у Києві. У липні 1992 р. в Санкт-Петербурзі відбулася міжнародна конференція «Євреї в Росії», учасниками якої були спеціалісти з єврейського питання з країн СНД і Балтики а також з Франції, Великобританії, США, Ізраїлю тощо. Основним завданням конференції була проблема джерелознавства та історіографії єврейської історії. На основі доповідей конференції в 1993 р. вийшла наукова праця під редакцією Д.А.Ельяшевича⁶⁴.

З 90-х рр. XX ст. активно проявила себе в дослідженнях історії євреїв Росії та України ізраїльська (єрусалимська) наукова школа. Вона плідно співпрацює з петербурзькою та київською школами, дієво використовує документи і матеріали архівів Східної Європи. До головних наукових видань, в яких йдеться про регіональні аспекти діяльності єврейства в Україні в історичному контексті, належать книги Ф.Канделя «Нариси часу і подій з історії російських євреїв (1772-1882)»⁶⁵, Ш.Еттингера «Росія і єврей»⁶⁶, Самюельса Рута «Стежками єврейської історії»⁶⁷, дослідження з історії подільських євреїв А.Хаєша⁶⁸, в якому автор на конкретних прикладах показує боротьбу найдрібнішої структурної одиниці єврейської общини – молитовного товариства з органами державної влади – Подільською губернською адміністрацією, Міністерством внутрішніх справ за право суспільного богослужіння.

Важливі міркування щодо з'ясування особливостей життя та діяльності єврейської общини в Україні другої половини XIX – початку XX ст. містяться в монографіях і книгах відомих вітчизняних етнологів В.Наулка «Хто і відколи живе в Україні»⁶⁹, А.Пономарьова «Етнічність та етнічна історія України»⁷⁰, В.Євтуха «Етнос, нація, прогрес: Етнонаціональний розвиток України»⁷¹, О.Рафальського «Національні меншини в Україні у XX ст.: Історіографічний нарис»⁷², Н.Щербак і М.Щербак «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)»⁷³ та інших. Однією з головних узагальнюючих праць, яка характеризується якісно новим рівнем осмислення історії єврейської людності є монографія Я.Хонігсмана і А.Наймана «Євреї України (Короткий історичний нарис)»⁷⁴. Її автори, спираючись на значну джерельну базу, описують переселення єврейських громад у південно-західні губернії України, зокрема на Поділля і Волинь. Одночасно ґрунтовною історичною довідкою виступає екскурс М.Шестопада «Євреї на Україні»⁷⁵. Її автор на основі великого масиву фактичного матеріалу простежує стосунки євреїв та українців, розмірковує над причинами так званого антисемітизму, подає свій погляд на сіонізм як різновид расизму, спростовує міф про буцімто зоологічну ненависть до євреїв, якої в українського народу не було й немає сьогодні. Праця автора звернена не тільки до історії, а й до гострих злободенних проблем сьогодення, які мають розв'язуватись з урахуванням уроків історії.

Такі ж проблеми розглядаються у виданих в Києві та Дніпропетровську наукових збірниках «Євреї в Україні: історія, культура, традиції»⁷⁶, «Матеріали до історії євреїв України»⁷⁷. Проблему розселення євреїв в Україні і світі в різні часи розглянули в спільній публікації В.Кабузан і В.Наулко⁷⁸.

На сучасному етапі розвитку історіографії стосовно національних меншин і, зокрема єврейської,

значна роль належить науковцям і краєзнавцям Поділля. Певна консолідація наукових інтересів щодо цієї проблеми відбулася на Міжнародній конференції «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (Новоград-Волинський, 1998 р.)⁷⁹, на двох Всеукраїнських науково-практичних конференціях, проведених у Кам'янці-Подільському: «Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля» (1992)⁸⁰ і «Проблеми етнології, фольклористики і мистецтвознавства Поділля» (2002)⁸¹, на IX (1995), X (2000), XI (2004), XII (2007) відомих Подільських історико-краєзнавчих конференціях⁸² й інших. Саме матеріали цих конференцій стали поштовхом і джерельною базою написання колективом авторів (Л.Артюх, В.Балабушок, З.Болтарович та ін.) капітальної книги «Поділля: історико-етнографічне дослідження» (1994), в якому автори В.Наулко, В.Перковський і Н.Чорна оприлюднили розділ «Етнічна історія Поділля»⁸³. Тут висвітлено аспекти побуту, традицій, обрядів, вірувань, господарювання в історичному розрізі, зокрема місцевої єврейської общини.

Важливим надбанням в регіональному дослідженні єврейського етносу являються монографії хмельничанина П.Слободянюка «Єврейські общини Правобережної України» (2005)⁸⁴, «Культура Хмельниччини» (1995)⁸⁵, в яких автор описав релігійне життя, побут, традиції, обряди, фольклор і мистецьке життя євреїв України, зокрема Поділля у XIX – на початку XX ст.

Проблеми життя у XIX ст. євреїв на волино-подільському порубіжжі розглядаються в дисертаційному дослідженні В.Надольської «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)» (1997)⁸⁶, в монографії О.Іващенко і Ю.Поліщука «Євреї на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)»⁸⁷, де на основі архівних матеріалів об'єктивно висвітлено процес розселення єврейської людності в цьому регіоні, специфічні особливості їхньої господарської діяльності, культурного і громадського життя. Важливим надбанням у цій галузі став захист дисертації та опублікування однойменної монографії науковцем з Кам'янця-Подільського В.Малим «Етносоціальні процеси на Поділлі в 1861-1914 рр.»⁸⁸. Автор уперше в українській історіографії зробив спробу комплексного дослідження становища й розвитку головних національних меншин регіону, їх взаємин між собою та корінним населенням. У цьому дослідженні один розділ присвячено також єврейській общині, який, зрозуміло, не претендує на повне висвітлення всіх їх найбільших проблем існування.

В кінці XX – на початку XXI ст. група російських та ізраїльських учених Б.Хаймович, В.Лукина, А.Гершт, В.Димшиць та ін. зробила спробу регіонального опису історії єврейського населення саме на території Поділля, що знайшло своє відображення в двотомному виданні під загальною назвою

«100 єврейських містечок України: історичний путівник. Вип. 1-2. Поділля» (1997, 2000)⁸⁹. В праці на конкретних прикладах з'ясовано економічне, політичне і культурне життя єврейства подільських містечок.

Значний масив етнографічного і історичного матеріалу про єврейське населення земель України, зокрема Поділля міститься в сучасних колективних збірниках: «Євреї в Україні: історія, культура, традиції»⁹⁰, а також «Євреї Росії: XIX век»⁹¹, «Євреї в Україні»⁹².

Водночас над різними аспектами діяльності єврейської громади в Україні за матеріалами Поділля другої половини XIX – початку XX ст. в роки незалежності України працює велика група науковців і краєзнавців. Зокрема, збагачують дослідження означеної проблеми статтями і розвідками місцеві історики-дослідники О.Завальнюк⁹³, І.Винокур⁹⁴, І.Рибак⁹⁵, А.Павко⁹⁶, В.Головченко⁹⁷, В.Гусев⁹⁸, О.Семчишин⁹⁹, А.Гуменюк¹⁰⁰, О.Комарницький¹⁰¹, та інші. Наприклад, О.М.Завальнюк і О.Комарницький на основі системного аналізу конкретно-історичного та статистико-економічного матеріалу об'єктивно висвітлюють специфіку і темпи соціально-економічних та етнічних змін у міських поселеннях Правобережної України, у т.ч. й Поділля у другій половині XIX – перші десятиліття XX ст.¹⁰²

Дослідники І.Власюк¹⁰³, Г.Казьмирчук і Т.Соловйова¹⁰⁴, А.Філінюк і Т.Ігнатієва¹⁰⁵, А.Михайлик¹⁰⁶, В.Воловик¹⁰⁷, О.Завальнюк¹⁰⁸ та інші ґрунтовно розглянули особливості соціально-економічного розвитку Поділля у XIX – на початку XX ст., формування ринкових відносин і в цьому контексті проблему національних меншин, у тому числі єврейської.

Таким чином, незважаючи на досить великий науковий доробок у дослідженні становища та діяльності у різних суспільних сферах єврейського населення України, у тому числі подільського, здійснений в другій половині XIX – на початку XXI ст., констатуємо, що в регіональному плані й досі були відсутні системні та узагальнюючі праці з досліджуваної проблеми.

¹ История евреев в России / При ближайшем участии: А.А. Брауло, М.В. Вишницера, И.О. Гессена и др. – М., 1914. – Т. 1. – 317 с.

² Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Ред. В.А. Аленицын. – Санкт-Петербург, 1884. – 80 с.

³ Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки и исследования. – СПб., 1872. – 325 с.

⁴ Гессен С. Евреи в России. – СПб., 1906. – 300 с.

⁵ Галант И. Черта еврейской оседлости. – К., 1910. – 32 с.

⁶ Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. – Пг., 1919. – 275 с.

- ⁷ Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: В 3 т. – М.: Мосты культуры, 2002. – (Памятники еврейской исторической мысли). – Т.1: Эпоха первой эмансипации (1789–1815). – 349 с.; Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французской революции до наших дней: В 3 т. – М.: Мосты культуры, 2002. – (Памятники еврейской исторической мысли). – Т.2: Эпоха первой реакции (1815–1848). – 414 с.
- ⁸ Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. – СПб., 1883. – 300 с.
- ⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы исследования собранные П.П. Чубинским. – СПб.: Б. в., 1877 – Т. VII. – Вып. 2. – 94 с.
- ¹⁰ Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 133–149.
- ¹¹ Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1883. – Т. VI, IX, X, XI.
- ¹² Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – 174 с.
- ¹³ Ефименко А.Я. История украинского народа. – К: Лыбидь, 1990. – 512 с.
- ¹⁴ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887.-Ч. I. – 365 с.
- ¹⁵ Петров Н.И. Подолия: историческое описание. Изданное при Министер. Внутр. Дел. П.Н. Батюшковым. – СПб, 1891. Тип. Т-ва «Общества Польза». – XXXI + 264 + 99 + 1 нен. Стр., с / хромолит., 2 фототип., 46 гравюр и 2 карт. / 6 табл. вне текста.
- ¹⁶ Гульдман В.К. Движение населения Подольской губернии (1872–1886). – Каменец-Подольск: Под. Губ. Стат. комитет 1888. – 400 с.
- ¹⁷ Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1889. – 498 с.
- ¹⁸ Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.
- ¹⁹ Сіцинський Євтим. Нариси з історії Поділля – Вінниця, 1927 / Вінницька філія Всенародної б-ки України при УАН, Кабінет виучування Поділля. Вип. 12. / Ч. 1.: Нарис 2 – загальний огляд історії Поділля. – Нарис 2. – передісторія Поділля, 73 с. хлюст.; 1 карт. Доб. Тит. Л. и резюме на нем. яз.
- ²⁰ Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. – Каменец-Подольск.: Тип. С.П. Киряцацкого, 1911. – 19 с.
- ²¹ Prusiewicz O. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / Nakład księgarni Leona Idzikowskiego. – Kijow – Warszawa, 1915. – s. 128.
- ²² Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии: Экономический очерк // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №5. – С. 31–39.
- ²³ Прусевич А. Очерки местного самоуправления в Подолии // Подольский хозяин. – Винница, 1915. – №9, 10.
- ²⁴ Ролле И., Дем'яненко А. Статистическое описание Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 1866. – 65 с., Ролле И. Психические заболевания. – СПб., 1863. – 280 с.
- ²⁵ Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольский. – Вып. 1: Тип. Наследника Д. Крайза 1875. – 2 кн. – 80 с.
- ²⁶ Еремин Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898 – 1913) // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1. – С. 3–18.
- ²⁷ Александрович Г. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии / Кустарная промышленность Подольской губернии. – К. Б. в., 1916. – 216 с.
- ²⁸ Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії / Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Т. 2. – 423 с.
- ²⁹ Рибинський В.П. Противеврейський рух р. 1881 на Україні // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. – Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – К., 1929. – Т. 2. – С. 139–182.
- ³⁰ Галант И.В. К истории поселения евреев в Польше и России и в Подолии в частности. – СПб.: Тип. А.Е. Ланау, 1897. – 30 с.; Галант И. Черта еврейской оседлости. – К., 1910. – 32 с.
- ³¹ Галант І. До історії ремісничої праці між євреями на Україні // Збірник праць Єврейської Історико-археологічної комісії – Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 303–311.
- ³² Еврейское население СССР: Материалы и исследования. – М., 1927–1928. – Вып. 1–2. – 320 с.
- ³³ Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931. – 175 с.
- ³⁴ Хоменко А. Національний склад населення України. – Харків, 1931. – 280 с.
- ³⁵ Вейцблін І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років / Ін-т єврейської культури при ВУАН (соціально-економічна секція). – К.: Пролетар, 1930. – 176 с.
- ³⁶ Киппер М. Єврейское местечко на Украине. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 107 с.
- ³⁷ Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-історичний нарис. – Кам'янець на Поділля: Друкарня Под. губ. Нар. Управи, 1919. – 85 с.
- ³⁸ Геринович В.О. Кам'янецьчина. Населення, його економічна діяльність. – Кам'янець-Подільськ: Б. в., 1927.– Ч. II. – 102 с.
- ³⁹ Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття: В II т. – К.: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 320 с; Т. II. – 1927. – 280 с.
- ⁴⁰ Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Київ – KIEV: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – Т. II. – (1861/62 – 1894/95). – 400 с.
- ⁴¹ Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля, 1929. – 210 с. + 61 табл., 10 діаграм.
- ⁴² Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киряцацкого, 1904. – 102 с.; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895. 247 с.
- ⁴³ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – 179 с.; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Наукова думка, 1962. – 238 с.
- ⁴⁴ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.

нському селі в епоху монополістичного капіталізму. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.

⁴⁵ Барабой А.З. Обезземеление крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации 1859-1861 гг. / Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. – Москва: Политиздат, 1960. – с. 34-52.

⁴⁶ Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.

⁴⁷ Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Вінницька область / Ред. кол. тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

⁴⁸ Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987. – 323 с.

⁴⁹ Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). –К.: Наукова думка, 1965. – 134 с.

⁵⁰ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине / историко-этнографический очерк / АН УССР. Ин-т. Искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. – К.: Наукова думка, 1975. – 275 с.

⁵¹ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991. – №6. – С. 56-68.

⁵² Кабузан В., Троицкий С. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. // История СССР. – 1971. – №4. – С. 158-184.

⁵³ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII столітті // Історичні джерела та їх використання. – К., Наукова думка. – 1969. – Випуск 4. – 209 с.

⁵⁴ Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Вінницька область / Ред. кол. Тому: А.Ф.Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

⁵⁵ Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М.І., Гаврик Ю.О., Галай Д.М. та ін. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 705 с.

⁵⁶ Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля» / Ред. кол.: Л.В. Баженов (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, Б.М. Кушнір, І.В. Рибак, П.Є. Ткачук. – Кам'янець-Подільський, 1986. – 214 с.

⁵⁷ Косміна О. Ю. Етнічна усвідомленість засобів художньої виразності народного житла // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 48-49.

⁵⁸ Шевченко Ф.П. Про етнічний склад населення Поділля в першій половині XVII ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 131-132.

⁵⁹ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. А. Гаркави и Л. Каценельсона. – Санкт-Петербург: Издание общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз и Ефрона, б.г. – Т. V. – ст. 12. – с. 38.

⁶⁰ История евреев на Украине и в Белоруссии. – Спб., 1994. – 280 с.

⁶¹ История евреев в России. / При ближайшем участии: А.А. Брауло, М.В. Вишницера, И.О. Гессена и др. – М., 1914. – Т. 1. – 317 с.

⁶² Крутиков М. Еврейские праздники и угощения. – М.: Корона, 1990. – 65 с.

⁶³ Сивак С. Еврейская этнография Подолии в экспедиционных отчетах Русского музея // Труды по иудаике. История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. – Спб., Вып. 2. – 1994.

⁶⁴ История евреев в России. Проблемы источниковедения и истории: Сборник научных трудов / ред. Эльшевич Д.А. – Спб., 1993. – 325 с.

⁶⁵ Кандель Ф. Очерки времен и событий из истории российских евреев / Науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим: Тарбут, 1994. – 335 с.

⁶⁶ Эттингер Ш. Россия и еврей: Сборник статей – Иерусалим: Алия, 1993. – 170 с.

⁶⁷ Самюэльс Рут. По тропам еврейской истории. 3-е изд. – Иерусалим: Б-ка Алия, 1990. – 321 с.

⁶⁸ Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения // Труды по иудаике. История евреев на Украине и Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып 2 – С. 135-151.

⁶⁹ Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – №9. – С. 7-11.

⁷⁰ Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 1996. – 270 с.

⁷¹ Євтух В. Б. Етнос, нація, прогрес: Етнонаціональний розвиток України. – К., 1993.

⁷² Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полус, 2000. – 446 с.

⁷³ Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.

⁷⁴ Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории / Под общ. науч. ред. Ф.Я. Горовского, – К.: НМК ВО Минобразования Украины, 1993. – Ч.1. – 176 с.

⁷⁵ Шестопад М. Євреї на Україні (історична довідка). – К.: МАУП, 2002. – 240 с.

⁷⁶ Євреї в Україні: Історія, культура, традиції / Збірник науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. – Київ: Національна академія наук України. Інститут національних відносин і політології. – Київ, 1997. – 255 с.

⁷⁷ Матеріали к истории евреев Украины / Сост. Р.Н. Гольдштейн. – Днепропетровск: Дніпро, 1993. – 265 с.

⁷⁸ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991. – №6. – С. 56-68.

⁷⁹ Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Новоград-Волинський, 1998 р.

⁸⁰ Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник / Ред. кол.: Л.В. Баженов (відповідальний редактор), І.С. Винокур., О.М. Завальнюк, М.Г. Кукурудзяк. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 250 с.

⁸¹ Проблеми етнології, фольклористики і мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (18-19 червня 2002 р.) / Ред. кол.: Баженов Л.В. (голова), Винокур І.С., Рибак І.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 368 с.

⁸² Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова), Завальнюк О.М. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.; Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конфе-

ренції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – 560 с.; Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с.; Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – 512 с.

⁸³ Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Автори: Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. – К.: Видавництво незалежного культурного центру «Доля», 1994. – 498 с.

⁸⁴ Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с. – (Держкомархів України, Держархів Хмельницької області, Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті).

⁸⁵ Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995.

⁸⁶ Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Автореф. дис. канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – 20 с.

⁸⁷ Івашенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир: Волинь, 1998. – 191 с. – Бібл.: с. 175-191.

⁸⁸ Малий В.В. Етнопонаціональні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

⁸⁹ 100 єврейських местечек України. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Петербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – 256 с. – Библиогр. – 310-317 с.; 100 єврейських местечек України. Исторический путеводитель / Авт.-сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Санкт-Петербург: изд. А. Гершт, 2000. – Вып. 2: Подолия. – 704 с.

⁹⁰ Євреї в Україні: Історія, культура, традиції / Збірник (науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. – Київ: Національна академія наук України. Інститут національних відносин і політології. – Київ, 1997. – 255 с.

⁹¹ Евреи в России: XIX век: А.И. Паперна. Из Николаевской эпохи; А.Г. Ковнер. Из записок еврея; Г.Б. Слюзберг. Дела давно минувших дней / Вступ. статья, сост., подгот. Текст и коммент. В.Е. Кельнера. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 560 с. – Комментарии 497-519 с.

⁹² Евреи в Украине: Учебно-методические материалы (приложение к курсам «История Украины» и «Всемирная история» в 3-х ч. – Изд. 5-е., доп. и испр. / Сост. И.Б. Кабанчик. – Днепропетровск, 2005. – 232 с.

⁹³ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Сторінки із викладу на ідиш (Єврейська община Кам'янець від 1447 по 1920 рр) // Кам'янець-Подільський вісник. – 2001. – 14 вересня.; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Минуле і сучасне Кам'янець-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Історичні нариси. Випуск II. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. – 316 с.; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-Нова», 2001. – 120 с.

⁹⁴ Винокур І.С. Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччя // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – Т. 18. – С. 55-57.

⁹⁵ Рибак І.В. До питання про становище євреїв на Поділлі у другій половині XIX ст. // XIV Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1995. – С. 87-88.; Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у I половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 129-132.; Рибак І.В. Єврейський погром у Летичівському повіті у 1882 році / / Меджибіж: 850 років. – Меджибіж, 1996. – С. 95-97.; Рибак І.В. Євреї на Поділлі у 80-90-х роках XIX ст. // Тези доповідей XVI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С. 31-33.; Рибак І.В. Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін. – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. – С. 312-317.; Рибак І.В. Аграризація євреїв на Поділлі (40-60-ті роки XIX ст.) // Народознавчі зошити. Двомісячник Інституту народознавства Національної Академії наук України. – Львів, 2001. – С. 575-579.

⁹⁶ Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. – К.: Видавництво «Іван Федорів», 1999. – 248 с.

⁹⁷ Головченко В. Від самостійної України до Союзу Визволення України. Нариси історії української соціал-демократії початку XX століття. – Харків: ВПФ «Майдан», 1996. – 190 с.

⁹⁸ Гусев В.І. Бундівські організації в 1905 р. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник / Ред. кол.: В.П. Горшков (відп. ред.), М.Ю. Козицький та ін. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. – С. 35-49.

⁹⁹ Симчишин О. Діяльність БУНДУ на Поділлі в роки першої російської революції (1905-1907 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол. О.П. Реєнт (гол. ред.), О.О. Крижанівська. – К.: Інститут історії України, 2004. – Вип. VII. – С. 130-137.

¹⁰⁰ Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках XX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський: історичний факультет К-ПДПУ, 1995. – Т. 1. – С. 106-117.

¹⁰¹ Комарницький О.Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX ст. – початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120-129.

¹⁰² Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 320 с. – Бібліогр.: с.194-277.

¹⁰³ Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914). – Автореф. дис. канд. істор. наук. – 07.00.01. – Житомир. – 2000. – 20 с.

¹⁰⁴ Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.

¹⁰⁵ Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.

¹⁰⁶ Михайлик А.О. Виробництво і торгівля спиртними виробами на Поділлі у II половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 126-131.

¹⁰⁷ Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця: видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, 2001. – Серія: Історія / За заг. Ред. П.С. Григорчука. – Вип. III. – С. 56-70.

¹⁰⁸ Завальнюк О.М. Могилів-Подільський напередодні Першої світової війни // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 68-70.

Summary

*Lubim Orłowskiy
(Kamianets'-Podil'skiy)*

Jewish community Podilya in researches of foreign and ukrainian scientists

In the article the analysis of the works of the historians on the issue of the life of the Jewish community in Podilya region in the second part of the nineteenth and at the beginning of the twenty centuries is given.

Key words: Podilya region, the Jewish community, ethnos, «the territory of the settlement», trade, religion.

УДК: 930(477.8),18”

*Віталій Скоморовський
(Івано-Франківськ)*

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIX ст.

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає історичне краєзнавство яке є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури.

Ключові слова: західноукраїнські землі, краєзнавчі дослідження, краєзнавство, історичне краєзнавство, народознавчі товариства.

Деякі аспекти, що розглядаються у статті, досліджуються у публікаціях П.Тронька, О.Шеремети, В.Прокопчука, О.Уривалкіна, В.Грабовецького, Б.Гаврилів та багатьох інших дослідників. На сучасному етапі проблема розвитку історико-краєзнавчих досліджень в західноукраїнських землях зазначеного періоду вивчена недостатньо. Згадані науковці висвітлюють окремі аспекти цього питання.

У попередніх дослідженнях науковцями аналізувалося питання розвитку окремих складових частин загального краєзнавства. Частково розроблялись проблеми дослідження джерельної бази історичного краєзнавства. Дещо більшого висвітлення, на нашу думку, потребує відображення впливу суспільно-політичних рухів і процесів у західноукраїнських землях вказаного періоду на особливості розвитку історичного краєзнавства. Стаття передбачає об'єктивний підхід до вирішення зазначених проблем.

Історичне краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. У своєрідній формі воно існувало в Галичині, яка входила до складу Австро-Угорської імперії. У творах німецьких авторів кінця XVIII ст. подавались відомості про Галичину, містяться перші відомості про край. Певний науковий інтерес становлять «Записки» М.Гакета, робота О.Щепановського «Nedza Galicji w cyfrach», дослідження Вітольда Левицького «Materiaiy do obce zydioiu». Виразом пошвавлення зацікавлень у цій галузі став місячник «Ekonomista Polski», заснований К. Рутовським та О. Щепановським. Журнал опублікував у перших числах цінні праці своїх видавців. Наступні номери не завжди витримувалися на рівні попередників, але містили важливий дослідницький матеріал¹.

На кінець XVIII – початок XIX ст. просвітницькі й наукові інтереси в галузі краєзнавства призупинились. Певною мірою відродив працю на цій ниві А. Чарноцький (Зор'ян Ходаковський). Він записував пісні, вірування, звичаї, описував руїни і кургани, вивчаючи матеріали дохристиянської Слов'янщини. Проте його записи були опубліковані частково.

1812 р. польський вчений М. Червінський опублікував «Obrazy z okolic Naddniestrskich», де подана ґрунтовна характеристика руського (тобто українського) народу. Засноване 1816 року в Перемишлі руське (українське) товариство для поширення просвіти обіцяло зайнятися пізнанням стану руського (українського) люду, однак через вплив латинського духовенства залишилось нездійсненим. 1822 р. в календарі «Der Pilger von Lemberg» М. Зубрицький звертає увагу на красу й важливість руських (українських) народних пісень і подає текст однієї з них.

Подорожі по рідному краю з метою вивчення його історичних та природних об'єктів, записування усних народних творів розпочала «Руська трій-